

Models of Justice in Iran's Five-Year Development Plans (1989–2021)

Mohammad Rabizadeh

Ph.D Student, Political Sciences,
Allameh Tabataba'i University,
Tehran, Iran

Heshmatollah Falahatpisheh*

Assistant Professor, Department
of Political Sciences, Allameh
Tabataba'i University, Tehran,
Iran

Introduction

Development in Iran has been guided by a series of seven- and five-year plans. Iran has implemented construction and development plans since 1948, albeit with occasional interruptions during the Revolution as well as the Iran–Iraq War. Given the ambitious goals set in these plans, even if only 50% of the objectives had been achieved, Iran's current development status would have been far more advanced— notwithstanding the challenges of the Revolution, war, and sanctions. However, as stated by the head of the Majlis Research Center, the average implementation rate of the development plans over the last six

---

- This article is taken from the doctoral thesis of Allameh Tabatabai University Political Science.

* Corresponding Author: heshmat.falahat50@atu.ac.ir

How to Cite: Falahatpisheh, H. & Rabizadeh, M., (2024), "Models of Justice in Iran's Five-Year Development Plans (1989–2021)", *Political Strategic Studies*, 13(50), 301-339. Doi: [10.22054/QPSS.2024.76266.3324](https://doi.org/10.22054/QPSS.2024.76266.3324).

periods was about 30%, and the implementation rate of the Sixth Development Plan was reported to be around 9% (Majlis Research Center, 2022, No. 1884). Development plans are deeply rooted in political thought, with justice being one of its most controversial concepts. Justice holds significant importance in development plans that actually serve as a mechanism for realizing justice as a form of power. It is thus of utmost importance to understand the theoretical foundations and intellectual paradigms underlying the relevant policies and policymaking followed in Iran. Moreover, it is essential to see to what extent Iran's policymaking system adheres to a specific model of justice, as it is a matter of considerable concern in the discussion on development. In this respect, the present research aimed to examine the conceptual models of justice in Iran's Five-Year Development Plans following the Islamic Revolution. The study sought to answer the following research questions: 1) How is justice conceptualized in Iran's Five-Year Development Plans? And how does each individual Five-Year Development Plan conceptualize justice?

Literature Review

The related studies were reviewed in order to set the groundwork for analysis. They can be categorized under three general groups. The first group deals with the analysis and typology of the concept of justice (e.g., Barry, 1989; Coleman, 1996; Khandozi, 2010; Kono, 2003; Nili et al., 2014; Pilehferosh, 2017; Tutuncian & Ayazlu, 2000). This body of literature, alongside the work of Hayek, Nozick, Sandel, Rawls, and Amartya Sen, helped develop a coherent theoretical framework and classification system to be effectively applied in the present study. The second group of research aims to investigate theoretical models in Iran's policies and measures.

Hezavehi (2015) concluded that Iran's Development Plans are influenced by Western models, which can be the main factor behind underdevelopment in Iran. Majidi and Farhadi (2015) found that since the inception of the modern State, policymaking and planning in Iran have followed intellectual paradigms and theoretical models proposed by Western thinkers.

Abdoli (2022) concluded that the primary issue in planning Iran's development model is not the goals, vision, or social and economic development plans, but rather the performance and implementation of the development model in the country. The third group of studies explores theories of justice within specific models in the Five-Year Development Plans. For example, Ebrahim Bai Salami (2008) examined the theoretical models underlying Iran's development policies and plans in the first four development plans. He identified the most important theoretical models over the past six decades in Iran, including modernization, structuralism, basic needs, economic liberalization, institutionalism, privatization, and business environment improvement.

According to Ebrahim Bai Salami, the First and Second Development Plans were based on economic freedom, itself inspired by the theoretical foundations of liberalism promoted by the World Bank. The theoretical model in the Third Development Plan was argued to be institutionalism, originated from the experience of Southeast Asia and Latin America. Finally, the theoretical model of the Fourth Development Plan was privatization, with neoliberal foundations inspired by the U.K. and the U.S. (trade and Reaganism).

Yousefi-Nejad and Ezzati (2015) argue that the Third and Fourth Development Plans were influenced by dominant models such as the neoclassical model, without considering the specific conditions of the Iranian society. These plans prioritized economic growth over

distribution. This is particularly evident in the Fourth Development Plan, which adopted the belief that economic growth would automatically solve problems of unemployment and poverty and thus establish justice.

Zahedi and Navaei (2015) concluded that the evaluation of welfare policies in development plans, particularly the Fifth Plan, showed a lack of a well-devised and purposeful approach to providing welfare justice. They suggested that applying Amartya Sen's environmental, situational, and capability approach, along with Walzer's multi-dimensional view, could address the lack of a codified, coherent, and applicable social justice theory in Iranian-Islamic theories.

Materials and Methods

This study used the content analysis technique to identify and analyze development models in the legal documents of Iran's Five-Year Development Plans formulated after the Islamic Revolution (1989–2021). First, the main components of justice in each development plan were coded and extracted separately. These components were then categorized into three distinct models derived from the related literature. The findings were tabulated according to the frequency and type of categories associated with the prevailing model of justice. They were finally analyzed through the content analysis technique, and the results were presented and interpreted.

Results and Discussion

The study identified three main models conceptualized within Iran's Five-Year Development Plans: the free market, human development, and basic needs. The model of human development emphasize empowerment, education, health, environment, per capita income, and

basic freedoms, all contributing to the promotion of human development in the plans. The free market model endorses the private sector, competition, reduction of government intervention, elimination of discrimination, price liberalization, and economic growth. The model of basic needs focuses on the redistribution of resources, support for the underprivileged, social security, reduction or eradication of poverty, equality, and reduction of the class gap. Moreover, the analysis highlighted the disorganized policymaking, considering the contribution of each indicator within these models, their roles in the development plans, and the interplay of their components. According to the results, the policies of Iran's Five-Year Development Plans lacked the necessary coherence to use the models of development and justice as based on a unified political philosophy.

Conclusion

The results showed that none of the Five-Year Development Plans were designed, formulated, or implemented based on a consistent and specific model of development and justice. The plans somehow failed to prioritize preserving the political and ideological identity of the Islamic Republic of Iran, as well as to consider the requirements of the specific temporal context. These plans mostly adopted contemporary global models, such as the free market, human development, and basic needs. However, as we progressed towards the Sixth Development Plan, there has been a concerted effort to conceptualize and institutionalize indigenous models of development and justice, exemplified by the Islamic-Iranian Model of Progress.

Despite more than a decade of scholarly work, this model has not yet been finalized by the end of the Sixth Development Plan.

Keywords: Justice, Five-Year Development Plans, Models of Justice, Free Market, Human Development, Basic Needs

پښتونستان د علومو او مطالعاتو فریښی
پرتال جامع علوم انسانی

الگوهای عدالت در برنامه‌های پنج ساله توسعه (۱۳۶۸-۱۴۰۰)

دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محمد ربیع‌زاده

استادیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

حشمت‌الله فلاحت‌پیشه*

چکیده

توسعه در ایران، قبل و بعد از انقلاب اسلامی در قالب برنامه‌های هفت و پنج‌ساله دنبال شده است. به منظور استخراج الگوهای نظری سیاست‌گذاری در حوزه عدالت، این برنامه‌ها به‌عنوان اسنادی مهم و بالادستی تلقی می‌شوند. این پژوهش به بررسی الگوهای مفهوم‌بندی شده عدالت در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بعد از انقلاب اسلامی پرداخته است. پرسش اصلی پژوهش این است: عدالت در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در چه الگوهایی مفهوم‌بندی شده است؟ پرسش فرعی این است: عدالت در هر یک از برنامه‌های پنج‌ساله در چه الگوهایی مفهوم‌بندی شده است؟ داده‌های پژوهش به صورت کتابخانه‌ای - اسنادی جمع‌آوری گردیده است. جامعه آماری پژوهش، متن برنامه‌های اول تا ششم توسعه است. برای تجزیه و تحلیل نیز از آمار توصیفی استفاده و با روش تحلیل محتوا به پرسش‌های اصلی و فرعی پاسخ داده شده است. نتایج به‌دست آمده نشان داد که کلیت برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بر اساس یک الگو خاص و مشخص از توسعه و عدالت طراحی و تدوین نشده‌اند و با اولویت حفظ هویت سیاسی و ایدئولوژیکی نظام، بنابر مقتضیات زمانی از الگوهای رایج در دنیا به‌ویژه الگوهای توسعه انسانی، بازار آزاد و نیازهای اساسی بهره‌برداری و با گذشت زمان و با نزدیک شدن به برنامه ششم تلاش شده است الگوهای بومی مفهوم‌بندی و نهادینه شوند که نمونه بارز آن الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت است.

واژگان کلیدی: الگوهای عدالت، برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، بازار آزاد، توسعه انسانی، نیازهای

اساسی.

- این مقاله برگرفته از رساله دکتری رشته علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی است.

* نویسنده مسئول: heshmat.falahat50@atu.ac.ir

مقدمه

ایران از جمله کشورهایی است که از سال ۱۳۲۷ ه.ش تاکنون برنامه‌های عمرانی و توسعه هفت و پنج‌ساله داشته است (البته با وقفه‌ای چندساله در دو مرحله وقوع انقلاب و جنگ تحمیلی). اهداف بلندپروازانه در تمامی این برنامه‌ها به نحوی بوده که حتی اگر ۵۰ درصد آن در هر برنامه اجرا می‌شد علی‌رغم انقلاب، جنگ و تحریم، موقعیت ایران در سطح توسعه در قیاس با بسیاری از کشورها قابل مقایسه با شرایط فعلی نبود. بر اساس اعلام رئیس مرکز پژوهش‌های مجلس «میانگین اجرای برنامه‌های توسعه طی ۶ دوره گذشته حدود ۳۰ درصد بوده است. همچنین میزان تحقق برنامه ششم توسعه حدود ۹ درصد گزارش شده است» (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۱: شماره مسلسل ۱۸۸۴).

ریشه برنامه‌های توسعه در اندیشه سیاسی می‌باشد و عدالت از مناقشه‌آمیزترین مفاهیم در اندیشه سیاسی است. این مفهوم جایگاه مهمی در برنامه‌های توسعه دارد. در واقع برنامه‌های توسعه سازوکاری برای تحقق عدالت به‌عنوان شکلی از قدرت است. از این منظر، آشنایی با مبانی نظری و پارادایم‌های فکری سیاست‌گذاری‌ها و سیاست‌های به اجرا درآمده در کشور و پایداری نظام سیاست‌گذاری ایران به یک الگوی مشخص عدالت، ضرورت و دغدغه اصلی مساله توسعه است. پرسش اصلی پژوهش این است: عدالت در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه در چه الگوهایی مفهوم‌بندی شده است؟ پرسش فرعی: عدالت در هر یک از برنامه‌های پنج‌ساله بر اساس چه الگوهایی مفهوم‌بندی شده است؟ در این پژوهش تلاش شده است تا ضمن هستی‌شناسی عدالت، در گام اول؛ الگوهای رایج عدالت که در فضای علمی و در عرصه گفتگوی ملی رایج‌ترند معرفی شده و سپس در گام دوم با استفاده از تحلیل محتوا به این پرسش پاسخ داده شود که در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه از چه الگو یا الگوهایی از عدالت استفاده شده است؟

پیشینه پژوهش

به منظور شناسایی الگوهای عدالت در برنامه‌های توسعه، پژوهش‌های مرتبط با موضوع بررسی شد. برای بهره‌برداری مطلوب، پژوهش‌های انجام شده به سه گروه تقسیم شدند که در ادامه به اختصار بررسی و تحلیل انتقادی می‌شوند:

گروه اول: پژوهش‌هایی که نظریه‌های عدالت را بررسی کرده و طبقه‌بندی نموده‌اند. مطالعات توتونچیان، عیوضلو، (۱۳۷۹)؛ خاندوزی، (۱۳۹۰)؛ نیلی و همکاران (۱۳۹۴)؛ پیله فروش (۱۳۹۷) و در منابع خارجی: بری (۱۹۸۹)؛ کولم (۲۰۰۲)؛ کونو (۲۰۰۳) در این گروه قرار می‌گیرند. بهره‌برداری از این پژوهش‌ها به همراه مطالعه کتب و آثار متفکرین به‌ویژه هایک، نوزیک، سندل، جان رالز و آمارتیا سن برای آشنایی چارچوب نظری و دستیابی به یک طبقه‌بندی منسجم در پژوهش تاثیر گذار بودند.

گروه دوم: پژوهش‌هایی که الگوهای نظری را در اقدامات و سیاست‌گذاری‌های ایران هدف بررسی قرار داده‌اند. هزاوه‌ای (۱۳۸۵) نتیجه گرفته است که برنامه‌های توسعه متأثر از الگوهای غربی بوده و عامل اصلی توسعه نیافتگی در ایران، تاثیرپذیری الگوهای توسعه از الگوهای مسلط غربی می‌باشد. او عدالت اقتصادی را «روش‌های باز توزیع ثروت در جامعه» تعریف می‌کند که تعریف جامعی نیست. ضمن اینکه دغدغه اصلی او در پژوهش، عدالت نمی‌باشد. نتیجه پژوهش مجیدی، فرهادی، (۱۳۹۵)، این است که سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در ایران از آغاز دولت مدرن تاکنون به پیروی از پارادیم‌های فکری و الگوهای نظری متفکران غربی است. این پژوهشگران در تلاش برای شناسایی الگوهای مورد استفاده در برنامه‌ها با رویکرد نسبت اخلاق و سیاست به این نتیجه رسیده‌اند که متولیان توسعه نه تنها موفق به طراحی الگوی توسعه بر اساس مبانی بومی کشور نشده‌اند، بلکه در انتخاب الگویی که بتواند جانشین مناسبی برای "تعدیل ساختاری" در برنامه‌ها باشد با مشکل روبرو بوده‌اند. دغدغه مجیدی و فرهادی، تنگه‌های نظری در برنامه‌های توسعه است که از یکسو به دلیل ناتوانی سیاست‌گذاری برنامه‌های توسعه در خوانش اخلاقی از الگوی تعدیل ساختاری و از سوی دیگر به دلیل ناسازگاری الگوی مذکور با زمینه معرفتی و تاریخی ایران ایجاد شده است. بستان و همکاران (۱۴۰۰) در بررسی عدالت در پیش‌نویس سند الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت با تاکید بر عدالت اجتماعی، با توجه به اختلاف نظرهای طولانی در کشور در خصوص شیوه تحقق عدالت اجتماعی از منظر سپردن اقتصاد به دولت یا مردم (دعوای دو جناح مهم کشور طرفدار اقتصاد آزاد و اقتصاد دولتی) به این نتیجه رسیده‌اند که راه حل صریح و روشن برای عدالت ارائه نشده و از پیش‌نویس سند الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت انتقاد کرده‌اند.

عبدلی (۱۴۰۱) به این نتیجه رسیده است که مساله اصلی در طرح الگوی توسعه در ایران؛ اهداف، چشم‌انداز یا برنامه‌های توسعه اجتماعی و اقتصادی نیست، بلکه عملکرد و تحقق اجرای الگوی توسعه در کشور است. پژوهشگر معتقد است این پیش‌فرض که رشد اقتصادی باعث افزایش سطح زندگی و رفاه خواهد شد، همچنان بر فضای اقتصادی کشور حاکم است. او ضمن به چالش کشیدن این پیش‌فرض، نتیجه گرفته است که الگوهای توسعه در برنامه‌های توسعه ایران بعد از انقلاب سفید دهه چهل بر اساس الگو و شاخص‌های غربی و پس از انقلاب اسلامی متأثر از فضای ایدئولوژیکی الگوی توسعه اسلامی پیش‌رفته است و از این منظر نتیجه‌گیری عبدلی متفاوت از پژوهشگران قبل از او می‌باشد اما روایت‌های احمدی امویی (۱۳۸۵) در کتاب اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی، نشان می‌دهد برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری در ایران از جمله در ارتباط با عدالت، متأثر از ترکیبی ناهمگون از فضای ایدئولوژیکی، مقتضیات زمانی (جنگ، سازندگی و ...)، نبود تجربه، رقابت‌های سیاسی، منافع اقتصادی و الگوبرداری‌هایی (با آزمایش و خطا) از نظریه‌های غربی بوده است. تفصیل آن از هدف و حوصله مقاله خارج است.

گروه سوم: پژوهش‌هایی که نظریه‌های عدالت را در قالب الگوهای خاص در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه مورد کنکاش قرار داده‌اند. ابراهیم بای سلامی (۱۳۸۸)، به بررسی الگوهای نظری سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه ایرانی در آستانه تدوین برنامه پنجم توسعه پرداخته و مهم‌ترین الگوهای نظری شش دهه (مورد بررسی) در ایران را نوسازی، ساختارگرایی، نیازهای اساسی، آزادسازی اقتصادی، نهادگرایی، خصوصی‌سازی و بهبود فضای کسب و کار معرفی کرده است. این پژوهشگر الگوی نظری برنامه‌های اول و دوم توسعه را آزادی اقتصادی می‌داند که مبتنی بر مبانی نظری لیبرالیسم می‌باشد و منشاء صدور آن بانک جهانی است. همچنین محقق، الگوی نظری برنامه سوم را نهادگرایی با مبانی نظری نهادگرایی و منشاء صدور آن را تجربه جنوب شرق آسیا و آمریکای لاتین و الگوی نظری برنامه چهارم را خصوصی‌سازی با مبانی نظری نئولیبرالیسم و منشاء صدور آن را انگلستان، آمریکا (تاجریسم و ریگانیسم) معرفی کرده است. پژوهش ابراهیم بای سلامی، به این پژوهش برای شناسایی الگوهای عدالت کمک کرده است. تمایز پژوهش او با این مقاله در

محوریت بحث عدالت و همچنین عدم ورود ابراهیم بای سلامی به مولفه‌های عدالت در متن قانون برنامه‌های توسعه است.

یوسفی‌نژاد و عزتی (۱۳۹۵)، در تحلیل محتوای برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران (برنامه سوم و چهارم) بر مبنای نظریه توسعه‌ای استخراج شده از دیدگاه امام خمینی، برنامه‌های سوم و چهارم را متأثر از الگوهای مسلطی همچون الگوی نئوکلاسیکی و بدون توجه به شرایط جامعه و با مقدم دانستن رشد بر توزیع به‌ویژه در برنامه چهارم به انتخاب رشد دانسته و این تفکری که معتقد است با حاکمیت رشد اقتصادی و تداوم آن، مشکل بیکاری و فقر حل شده و عدالت نیز به طور خودکار شکل می‌گیرد را مورد نقد قرار داده‌اند. در پژوهش یوسفی‌نژاد و عزتی، سایر الگوهای نظری جایگزین الگوی نئوکلاسیکی حضور ندارند. زاهدی و نوایی (۱۳۹۵)، به ارزیابی برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران از منظر بازنمایی و کاربری نظریه‌های رفاه و عدالت اجتماعی (با تاکید بر برنامه پنجم توسعه) پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که برنامه پنجم توسعه، عصاره همه برنامه‌های پیشین از حیث تامین عدالت و بهبود کیفیت زندگی است. پژوهشگران با بررسی جایگاه ایران در جهان از لحاظ شاخص‌های رفاه، سن، توسعه انسانی و لگاتوم، بازنمایی و کاربری نظریه‌های رفاه و عدالت اجتماعی در برنامه پنجم توسعه تلاش کرده‌اند به این پرسش پاسخ دهند: مولفه‌های رفاه اجتماعی در برنامه پنجم توسعه به کدامیک از نظریه‌های عدالت تمایل داشتند؟ نتیجه پژوهش این بود که ارزیابی سیاست‌گذاری‌های رفاه در برنامه‌های توسعه و به طور مشخص برنامه پنجم، مبین نبود نگرش سنجیده و هدفمند در زمینه تامین عدالت رفاهی در مقیاس عمومی است. با توجه به نگاه محیطی، موقعیتی و قابلیت‌محور آماریاسن و با نگاه چندبعدی والزر، می‌توان نبود نظریه عدالت اجتماعی مدون، منسجم و قابل اجرا در حوزه نظریه‌های ایرانی - اسلامی را ترمیم کرد.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد مطالعات جامعی که به این پژوهش نزدیک باشند، اندک و ناکافی است و نیاز به پژوهش در این ارتباط وجود دارد. آنچه پژوهش را از مطالعات پیشین متمایز می‌کند تلاش برای استخراج الگوهای عدالت از متن برنامه‌های پنج‌ساله توسعه است.

عدالت

عدالت از نظر لغوی، مصداقی و عملیاتی قابل تعریف است. عدالت از نظر لغوی به معنای دادگری و استقامت بر طریق حق است (دهخدا، ۱۳۹۰: ۴) و همچنین به معنای انصاف داشتن (معین: ۱۳۸۳: ۲۲۷۹) و در فرهنگ فارسی عمید به معنای برابری، راست، ضد ظلم و جور آمده است. عدالت از نظر مفهومی، میزان و حد وسط است و در چهار معنای تساوی، دادن حق صاحبان حق، توازن و اعتدال و تمایز میان قلمروهای آن قابل بازشناسی مستمر است. «کلسن نظریه پردازان درباره عدالت را به دو گروه اساسی تقسیم می‌کند: اصحاب متافیزیک و اصحاب اصالت عقل. پیشوای گروه اول افلاطون است و پیشوای گروه دوم ارسطو» (موحد، ۱۴۰۰: ۹۱). «از نظر افلاطون، روح انسان را، فکر و خشم و شهوت سامان داده است و عدالت فردی آن است که هر یک از این سه در جایگاه حقیقی خود باشند و عدالت در جامعه در این است که هر کس به کاری مشغول باشد که با طبیعت او سازگار است (افلاطون، ۱۹۹۲: ۴۴۳). از نظر ارسطو، فضیلت همان میانه‌روی و اعتدال میان افراط و تفریط است. او عدالت را به‌عنوان عالی‌ترین فضیلت حیات سیاسی می‌ستاید (بستان، فولادی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۰). مایکل سندل بعد از بیان این دیدگاه و نقد آنکه رویکرد نظریه پردازان قدیمی در مورد عدالت، بر فضیلت بنا شده بود و امروزه بر آزادی تاکید دارد، رویکرد به عدالت که با آزادی آغاز می‌شود را دشوارترین بحث‌های زمانه امروز می‌داند که بین دو اردوگاه رقیب هواداران اقتصاد آزاد و هواداران عدالت و انصاف در جریان است (سندل، ۱۴۰۰: ۳۱).

عدالت از نظر مصداقی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قابل بازشناسی است و طیف وسیعی از مفاهیم ۱- مادی (تامین نیازهای اساسی) ۲- اخلاقی (انصاف، برابری و شایستگی) و ۳- حقوقی (قانون‌گرایی، رقابت، مالکیت و آزادی) را در بر می‌گیرد. از نظر سندل، عدالت اقتصادی، زیربنای سیاست‌های اجتماعی و اقتصادی است (سندل، ۱۳۹۸: ۱۵). «مفهوم عدالت اقتصادی، اولین بار صریحاً توسط ارسطو در قرن چهارم پیش از میلاد مطرح شد. نگاه ارسطو متضمن دو شاخه از مفهوم عدالت اقتصادی است که در اروپای قرون وسطی تحولات زیادی پیدا کرد؛ یعنی عدالت مبادله‌ای و عدالت توزیعی» (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۳). دعوایی که در سیر تاریخی خود بین عدالت رویه‌ای، مبادله‌ای و

عدالت توزیعی ادامه دارد. «عدالت اقتصادی در عرصه‌های تولید، توزیع، مصرف و فرصت‌ها و خدمات عمومی مفهوم‌بندی و ارزیابی می‌شود. معیار عدالت در توزیع فرصت‌ها، برابری و مساوات و در توزیع کارکردی، استحقاقی سهمی است که با تراضی به دست می‌آید و شاخص آن قیمت بازاری است. معیار عدالت در توزیع درآمد و ثروت توازن است. معیار عدالت در رعایت حقوق نیازمندان، استحقاق در حد کفاف و شاخص آن حد کفاف و در پرداخت حقوق مالی بستگان استحقاق عرفی است و شاخص آن اعتدال عرفی است» (رجایی و معلمی، ۱۳۹۰: ۵). مک فرسون در شناخت مفهوم عدالت اقتصادی به دو الزام مهم: ۱- روابط اقتصادی و ۲- تنظیم روابط اقتصادی در پرتو برخی از اصول اخلاقی اشاره می‌کند (مک فرسون، ۱۹۸۷: ۲۰-۱).

عدالت از نظر عملیاتی در بعد جهانی (به صورت حداقلی) در اصول اعلامیه جهانی حقوق بشر آمده است. در بعد داخلی نیز مفهوم عدالت علاوه بر تعریف عملیاتی در قانون اساسی و اسناد بالادستی سیاست‌گذاری، در دولت‌های مختلف بعد از پایان جنگ تحمیلی به صورت رفاه مردم از طریق رشد سرانه درآمدی حاصل از رشد اقتصادی، کاهش فاصله طبقاتی، آگاهی و آزادی، توانمندسازی، خدمت به مردم، عدالت اجتماعی، رفاه و بازتوزیع منابع، تامین اجتماعی و کاهش و یا حذف فقر ترویج شده و دولت‌ها تلاش نمودند عدالت را از دیدگاه خود عملیاتی نمایند. در این مقاله، عدالت اینگونه تعریف شده است: «عدالت وضعیت نبود ظلم در روابط شخصی یا اجتماعی و موقعیت منصفانه برای زندگی خوب و دستیابی انسان‌ها به نیازهایشان بر اساس کارآمدی یا استحقاق، شایستگی، قابلیت و یا رضایت اجتماعی بر پایه برابری فرصت‌ها، انصاف و آزادی است».

نظریه‌های عدالت

نظریه‌های لیبرال‌های عمل‌گرا و اصول‌گرا مانند هایک و نوزیک

الف- فریدریش اوگوست فون هایک^۱ در طیف لیبرال‌های کلاسیک یا اختیارگرا و از مدافعان جدی آزادی خواهی و اختیارگرایی به‌ویژه در زمینه اقتصاد بازار آزاد سرمایه‌داری است. آزادی خواهی هایک، لیبرالیسم متکی بر قانون است. او در اثر سه جلدی «قانون،

---

1. Friedrich August von Hayek

قانون‌گذاری و آزادی» نظم را به دو دسته خودجوش (یا درون‌زا) و برون‌زا (یا مصنوع) تقسیم می‌کند. هایک معتقد به عدالت رویه‌ای است و با عدالت توزیعی مخالف است. به این معنا که به جای کوشش برای تعریف عدالت و طراحی قالب و الگویی برای توزیع ثروت و امکانات مبتنی بر معیارهای معرفی شده در آن تعریف، فراهم کردن موقعیت منصفانه رقابت آزاد در یک بازار آزاد اندیشیده شود. از نظر هایک پرداخت‌های فرابازاری به کسانی که قادر به کسب درآمد کافی نیستند به عدالت ربطی ندارد، از نظر هایک، رفاه احتمالاً یک موضوع نیکوکاری است و نه عدالت. بستری که هایک به تبیین جایگاه عدالت می‌پردازد عبارت است از «الف: نگاه به جامعه به مثابه یک نظم متکی بر اراده‌های متکثر و متفاوت یا نظم خودجوشی که بر اساس برنامه‌ای از قبل طراحی شده است و تحت یک اراده تحمیل‌گر عمل نمی‌کند؛ ب: آزادی و اختیار انسان‌ها ارزش محوری به شمار می‌رود (هایک، ۱۹۷۶: ۱). بر اساس این نظریه، هایک به عقل کل اعتقاد ندارد و او رشد عقل انسانی را جزئی از رشد تمدن می‌داند (هایک، ۱۹۶۰: ۲۴). «به نظر هایک می‌توان رفتارهای جمعی از مردم یا حتی سازمانی مانند دولت را ناعادلانه خواند، اما نمی‌توان درباره جامعه این‌گونه سخن گفت. در اندیشه هایک، عدالت اجتماعی به عدالت در رفتار عاملان اجتماعی تقلیل می‌یابد و هدف قانون باید ایجاد زمینه و انگیزه برای رفتارهای عادلانه باشد (هایک، ۱۹۷۶: ۳۲).

ب- رابرت نوزیک^۱، یکی از پایه‌گذاران مکتب لیبرتارین، در نحله اصول‌گرای لیبرال‌های کلاسیک و از طرفداران جدی رفاه دولتی است و آزادی‌خواهی او لیبرالیسم متکی بر حقوق طبیعی است. او در کتاب «دولت‌ستیزی، دولت و مدینه فاضله» نظریه استحقاق را درباره عدالت مطرح می‌کند که در تناسب کامل با نظریه دولت حداقلی است. به نظر او اموال و کالاها مانده‌های آسمانی نیستند که عادلانه و منصفانه بین افراد تقسیم شوند، بلکه به کسانی تعلق دارد که آنها را تصاحب کرده‌اند (تصاحب اولیه) یا سازنده آنها هستند و یا به طریق منصفانه‌ای به آنها منتقل شده است (نوزیک، ۱۹۷۴: ۱۵۱-۱۵۰). «نوزیک عدالت را مبتنی بر مفهوم مالکیت عادلانه تعریف می‌کند. مالکیت عادلانه، استحقاق را

---

1. Robert Nozick

شکل می‌دهد. نوزیک سه راه پدید آمدن استحقاق را تصاحب اولیه، انتقال داوطلبانه و تصحیح بی‌عدالتی‌های گذشته می‌داند» (واعظی، ۱۳۸۸: ۳۳۰).

جان رالز در نظریه عدالت خود، وضع نخستینی را در نظر گرفت که نمایندگان فرضی در وضعیتی منصفانه و بی‌طرفانه و در پرده جهل بر اصول عدالت توافق می‌کنند. در وضع نخستین فرضی جان رالز ویژگی‌های روان‌شناختی نمایندگان همچون نوع دوستی و حسادت که در تدوین اصول عدالت تاثیرگذارند حذف شده‌اند، اما رابرت نوزیک به‌عنوان رقیب فکری جان رالز حذف حسادت از وضع نخستین را غیرقابل دفاع می‌داند، زیرا طبیعت آدمی با تمام ویژگی‌هایش باید در یک نظریه سیاسی در نظر گرفته شود. با این حال نوزیک نظریه رالز را نیز خالی از حسادت نمی‌داند. به نظر وی از جمله اصولی که در نظریه رالز باعث به‌وجود آمدن حسادت می‌شود، اصل تفاوت است (موسوی، ۱۳۹۳: ۱۱۹).

لیبرال‌های رفاه‌گرا و مدرن مانند راولز و آمارتیا سن

الف- جان راولز: نظریه عدالت جان بوردن رالز، قرائتی از لیبرالیسم است که محتوای عدالت اجتماعی دارد. «یکی از انگیزه‌های اصلی رالز برای ارائه یک نظریه درباره عدالت این است که او می‌خواست اصل عرفی مذکور درباره عدالت (یعنی «از هر کس مطابق توانایی‌هایش، به هر کس مطابق نیازهایش») را در یک چهارچوب دقیق‌تر نظری تبیین کند» (هوشمند، ۱۴۰۰: ۲۸). «محرور بحث رالز مقوله عدالت اجتماعی یا عدالت توزیعی^۱ است.» «مسئله عدالت توزیعی در عدالت به مثابه انصاف این است: چگونه باید نهادهای ساختار اساسی را به صورت طرح واحدی از نهادها تنظیم کرد تا نظام منصفانه، کارآمد و ثمربخشی از همکاری اجتماعی بتواند در طی زمان، از نسلی به نسل بعد تداوم یابد؟ عدالت تخصیصی یعنی دسته مفروضی از کالاها را بین افرادی توزیع کنیم که به هیچ‌وجه در تولید این کالاها همکاری نکرده‌اند» (رالز، ۱۳۹۸: ۹۳).

مشروعیت دولت‌ها از نظر رالز، عدالت می‌باشد و نظریه عدالت به منزله انصاف او معطوف به آشتی دادن میان آزادی و برابری است (هوشمند، ۱۴۰۰: ۲۹). دو اصلی که در

مرکز اصلی نظریه عدالت جان رالز قرار دارند عبارتند از: «۱- هر کسی، حتی برابر در برخورداری از حقوق و آزادی‌های اساسی دارد (آزادی تفکر، آزادی بیان، آزادی اجتماعات و مشارکت سیاسی و حق مالکیت خصوصی)؛ ۲- اصل دوم شامل دو جزء می‌شود: الف- مناصب و موقعیت‌های شغلی باید با رعایت برابری منصفانه فرصت‌ها به روی همه گشوده باشد و ب- نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی را باید به گونه‌ای سامان داد که بیشترین سود را برای محروم‌ترین اعضای جامعه در پی داشته باشد» (رالز، ۱۹۹۹: ۲۶۶). هوشمند، اصول رالز را اصولی می‌داند که منجر به تدوین سیاست‌گذاری‌های اجتماعی و اقتصادی می‌شود که سطح قابل قبولی از زندگی را برای تمام اعضای جامعه، خواه در موقعیت اجتماعی فراتر یا فروتر تضمین و تامین می‌کنند (هوشمند، ۱۴۰۰: ۲۹). «جامعه‌گرایی چون مایکل سندل، چارلز تیلور و مکین تیلور به نقد اندیشه جان رالز پرداخته‌اند. همچنین توماس ناگل، هربرت هارت، حقوقدان و ریچارد هیر، فیلسوف اخلاق او را نقد کرده‌اند. مایکل والزر نیز معتقد است عدالت ساخت دست بشر می‌باشد و بعید است بتوان فقط با یک روش آن را ساخت. او به اصول عدالت در قالبی تکثرگرایانه اعتقاد دارد (والزر، ۱۹۸۳: ۳۰-۳).

ب- آمارتیا کومار سن، متفکر شاخص از مکتب لیبرالیسم مدرن یا نئولیبرالیسم است. مشخصه اصلی تفکر او تفسیر آزادی فردی به مثابه آزادی مثبت است که معطوف به قابلیت‌ها و امکاناتی است که افراد قادر به استفاده از آنها هستند و جدای از رفع محدودیت‌ها قدرت انتخابشان از میان امکانات در دسترس نیز اهمیت دارد. «آزادی واقعی چیزی است که به وسیله قابلیت‌های فرد در رسیدن به ترکیب‌های جایگزین مختلف از عملکردها (اقدامات و موجودیت‌ها) نشان داده می‌شود» (سن، ۱۹۹۰: ۲۱-۱۱۱). در مقابل سنت‌های مطلوبیت‌گرا و قراردادگرا، آمارتیاسن رهیافت خود را متأثر از انتخاب اجتماعی می‌داند و بر مقایسه‌های ارزشیابانه از واقعیت‌های اجتماعی مختلف تاکید می‌کند. نکات کلیدی رهیافت سن عبارتند از: ۱- چستی عدالت و تبیین آن مقدم بر چرایی و چگونگی آن است؛ ۲- پیوندهای مقوله‌های توسعه و عدالت؛ ۳- انتقادهای محکم و جدی به مطلوبیت‌گرایی و همچنین نهادگرایی راولزی؛ ۴- در وضعیت‌های خاص مانند معلولین، ابتدا شکاف‌های قابلیت‌های آنان مرتفع شود تا بتوانند در شرایط برابرتری رقابت کنند؛ ۵- به

جای تغییر شرایط یا منظور کردن امتیاز خاص برای برخی قشرهای محروم باید شکاف‌هایی که موجب این محرومیت شده‌اند پر شود؛ ۶- نظریه سن چند بعدی است. عدالت، حقوق انسانی، دموکراسی، توسعه و بسیاری از موضوع‌های حوزه فلسفه سیاسی از جمله انتخاب اجتماعی؛ ۷- مسیر به سوی جهانی عادلانه (زاهدی، نوایی لواسانی، ۱۳۹۵: ۵۸-۵۷).

سن قابلیت را اینگونه تعریف می‌کند: «وجود شرایطی که گزینه‌های مختلفی را برای انتخاب پیش روی انسان قرار می‌دهد» (زاهدی، نوایی لواسانی، ۱۳۹۵: ۵۷). «در میان نظریه پردازان عدالت، سن گسترده‌ترین نگاه را به رفاه دارد. رهیافت قابلیت او تبیین‌کننده مولفه‌های گوناگون شکل‌دهنده رفاه اجتماعی نوین است. او با گذر از نگاه درآمدهای به رفاه، موضوع مهم نحوه توزیع درآمد را نیز وارد تابع رفاه می‌کند و قابلیت‌ها و فرصت‌های افراد جامعه را از عناصر مهم رفاه اجتماعی می‌پندارد» (زاهدی، نوایی لواسانی، ۱۳۹۵: ۵۸). از نظر او، قابلیت همان آزادی مثبت است. «آمارتیا سن به رویکرد خیرهای اولیه جان رالز انتقاد می‌کند زیرا این خیرهای اولیه بر ابزارهای بیرونی متمرکزند که به مردم اجازه می‌دهد صرفاً کارکردهای متنوعی را کسب کنند، نه قابلیت‌ها یا توانایی‌های لازم برای دستیابی به آن کارکردها را ... جایگزین سن این است که رفاه در قالب مجموعه کارکردهایی تعریف شود که فرد به دست می‌آورد. تغذیه خوب، نوعی کارکرد است که برای رسیدن به آن فرد می‌تواند با موانع درونی (سوء هاضمه) یا با موانع بیرونی (نداشتن پول برای خرید غذا) تضعیف شود. البته کارکردها یک بردار هستند و ترکیب آنها در شاخصی از رفاه مشکل جدی شاخص - عدد را ایجاد می‌کند و حل آن مستلزم تعیین وزن نسبی برای قابلیت‌ها و کارکردهای متفاوت است» (هاسمن، مک فرسون، ۱۹۹۳: ۷۳۱-۶۷۱). سن معتقد است: «در تحلیل فقر و محرومیت بایستی تمرکز از روی استلزامات زندگی همچون درآمد را به فرصت‌های واقعی که یک فرد دارد یعنی قابلیت‌ها و کارکردها تغییر داد» (سن، ۲۰۰۹: ۲۵۳). نوسبام نیز نظریه قابلیت را مطرح کرده است. او بر خلاف رالز، معتقد است که نوع دوستی و خیرخواهی قبل از استقرار نهادهای اصلی و اساسی جامعه، یک ضرورت است (نوسبام، ۲۰۰۶: ۶۴).

الگوهای رایج توسعه

هر الگویی در درون خود تکلیف عدالت را روشن کرده است. به طور کلی چهار الگوی توسعه عبارتند از: «۱- رشد خطی روستو، بر محور فایده (روستو، ۱۹۶۰: ۱۰)، ۲- نیازهای اساسی، بر محور نیاز، ۳- تعدیل ساختاری، بر محور حق، ۴- توسعه انسانی بر محور آزادی» (سن، ۱۳۹۱: ۱۹۱-۱۱۰). یک الگوی رایج دیگر که در برخی از کشورها تجربه شده است الگوی دولت رفاه می‌باشد. رفاه هدف بسیاری از برنامه‌ریزی‌های اجتماعی اقتصادی است. به موازات رشد صنعتی، دولت رفاه شکل گرفت. نظریه‌های رفاه متأثر از دو دیدگاه مهم است. ۱- حداکثر رساندن مطلوبیت کل جامعه که به جنبه‌های مادی رفاه تاکید دارد. ۲- نظریه‌های جدید رفاه که همه جانبه‌نگری در زندگی اجتماعی و تعادل بین ابعاد مادی و فرهنگی رفاه را دنبال می‌کنند (زاهدی و نوایی لواسانی: ۱۳۹۵: ۴۴). بر اساس این تقسیم‌بندی و با استفاده از پیشینه پژوهش و چارچوب نظری، الگوهای عدالت در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه شناسایی و مطرح می‌شوند.

الگوهای برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

الف- تقسیم‌بندی الگوها از نظر شکلی

الگوهای جامع‌نگر: الگوهای جامع‌نگر، تمامی ابعاد توسعه (اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی) را در بر می‌گیرد. الگوی حاکم بر برنامه‌های توسعه اول تا ششم «برنامه‌ریزی جامع» بوده‌اند (گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۱، شماره مسلسل، ۱۸۸۴: ۱۲).

الگوهای ماموریت‌گرا: الگوهای ماموریت‌گرا، مساله محورند. مرکز پژوهش‌های مجلس در تلاش است مدل ماموریت‌گرای چندبعدی را جایگزین الگوی جامع‌نگر نماید. در مدل ماموریت‌گرای چندبعدی، روایت واحد از فضای راهبردی حاکم بر محیط داخلی و خارجی کشور با چند موضوع و ضرورت اصلی کشور در افق پنج‌ساله به‌عنوان اهداف راهبردی و کلان تحول در برنامه پیشرفت و توسعه تعریف شده و سپس ذیل هر کدام از این اهداف، مجموعه‌ای از ماموریت‌ها و راهبردهای مشخص تبیین می‌شوند (گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس، کتابچه همایش ملی نخستین برنامه گام دوم انقلاب، ضرورت تغییر

ریل سیاست‌گذاری کشور در برنامه هفتم، شماره مسلسل ۱۸۸۴، تاریخ انتشار ۱۴۰۱/۱۲/۲۰.

ب- تقسیم‌بندی الگوها از نظر محتوایی

* الگوهای برگرفته شده از تجربیات یا توصیه‌های جهانی: مانند الگوی بازار آزاد و الگوی تعدیل اقتصادی، سه سنت اصلی در تئوری‌های عدالت در لیبرالیسم عبارتند از: لیبرتارینیسم، برابری خواهی و فایده‌گرایی که هر یک نمایندگان فکری خود را دارد.

* الگوهای بومی: کشورهایی که برنامه‌ریزی توسعه دارند مجبورند یکی از الگوهای رایج دنیا یعنی الگوهای لیبرالیستی و یا سوسیالیستی را بپذیرند و اجرا کنند و یا اینکه از الگوی بومی استفاده کنند. استفاده از الگوی بومی زمانبر است، یعنی می‌بایست چندین سال برنامه‌های توسعه با آزمایش و خطا و حتی در مواردی ترکیبی از آموزه‌های لیبرالیستی و سوسیالیستی تدوین و اجرا شده تا بعد کارگزاران کشور با کسب تجربه و اندوخته‌های عملی خود بتوانند الگوی بومی را طراحی، تصویب و اجرایی کنند.

روش پژوهش

هدف از پژوهش، شناسایی الگوهای مفهوم‌بندی شده عدالت در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه بعد از انقلاب است. ساماندهی یافته‌های مقاله به روش تحلیلی است. در این پژوهش از ابزار تحلیل محتوا استفاده شده است. «تحلیل محتوا تکنیکی پژوهشی است برای استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها در مورد متن آنها» (کرپندورف، ۱۳۹۸: ۲۵). نحوه کاربست ابزار تحلیل محتوا در این مقاله به این ترتیب است: ابتدا متون ششگانه قانون برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸ ه.ش تا ۱۴۰۰ ه.ش) انتخاب شده و سپس با توجه به هدف پژوهش، مولفه‌هایی که باید در متن شناسایی شوند مشخص شدند. در ادامه مفهوم عدالت از نظر لغوی، مصداقی و عملیاتی مطرح و با بهره‌برداری از نظریه‌های رایج و مطرح عدالت، الگوها و مولفه‌ها تعیین که نتیجه در جدول شماره یک ارائه شده است. بدین منظور نخست مولفه‌های اصلی عدالت (طبق جدول ۱) در هر یک از برنامه‌های توسعه به صورت جداگانه کدگذاری و استخراج شدند و سپس این مولفه‌ها، بر اساس تواتری که داشته‌اند، در سه الگو جداگانه برگرفته از ادبیات موضوع

و پیشینه تحقیق طبقه‌بندی گردیدند. یافته‌ها بر اساس فراوانی و نوع مقوله مرتبط با الگوی رایج عدالت در جدول شماره ۲ قرار گرفته و با تکنیک تحلیل محتوا تحلیل و نتایج آن به همراه استنباط پژوهشگر ارائه شده‌اند.

جدول ۱- الگوها و مولفه‌های عدالت

معیارهای کدگذاری	مولفه‌ها	ابعاد	
		الگوها	مفهوم
کلمات و گزاره‌هایی که در مواد و تبصره‌های متن قانون برنامه‌های پنج‌ساله توسعه به طور مستقیم و غیر مستقیم مرتبط با مولفه‌های هر الگو می‌باشند.	رشد اقتصادی، رقابت، آزادسازی قیمت‌ها، کاهش تصدی دولت، حمایت از بخش خصوصی، رفع تبعیض‌ها	بازار آزاد	عدالت
	آزادی‌های اساسی، توانمند سازی، بهداشت، آموزش، درآمد سرانه، محیط زیست	توسعه انسانی	
	کاهش شکاف طبقاتی، کاهش یا حذف فقر، تامین اجتماعی، حمایت از محرومین، بازتوزیع منابع و تامین کالاهای اساسی، برابری و برابری فرصت‌ها	نیازهای اساسی	

شناسایی الگوها در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

برای شناسایی الگوهای عدالت ابتدا این الگوها طبقه‌بندی شده و سنجه‌های مهم این الگوها تعیین و سپس بر اساس کلمات و گزاره‌های کلیدی در اسناد برنامه‌های توسعه، میزان حضور الگوها در هر یک از برنامه‌ها مشخص شد.

بر اساس ادبیات موجود و بررسی‌های به عمل آمده سه الگو مفهوم‌بندی شده و رایج در برنامه‌ها قابل ردیابی و شناسایی‌اند. این سه الگو عبارتند از: ۱- الگوی بازار آزاد یا رقابتی که الگوی تعدیل اقتصادی نیز در این طبقه قرار می‌گیرد، ۲- الگوی توسعه انسانی، ۳- الگوی نیازهای اساسی. الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت در عمل، از برنامه هفتم به بعد قابل ردیابی و بررسی است. همچنین از الگوی سوسیالیستی نیز اسمی آورده نشده است و شاید بتوان با تسامح برخی از نظرات تعدیل شده این تفکر را در الگوی نیازهای اساسی ادغام کرد.

الف- الگوی بازار آزاد یا رقابتی: طیف وسیعی از متفکران لیبرال و نئولیبرال طرفدار این الگو هستند و در داخل کشور نیز متفکران معروف به آزادی‌خواه از آن حمایت می‌کنند.

اعتقاد به عدالت رویه‌ای و نظریه استحقاق و مخالفت با عدالت توزیعی و طراحی قالب و الگویی برای توزیع ثروت و امکانات، با فراهم کردن موقعیت منصفانه رقابت آزاد در یک بازار آزاد، اولویت رشد اقتصادی و اعتقاد به اینکه رفاه مردم از طریق رشد اقتصادی فراهم می‌شود، دولت حداقلی و تقویت بخش خصوصی از مشخصات بارز این الگو است. «مساله اصلی این الگو حجم و ناکارآمدی اقتصاد دولتی است. مبانی نظری آن لیبرالیسم و اهداف آن سازندگی و رشد است و روش نظری این الگو، آزادسازی و تجارت جهانی و روش عملی تعدیل اقتصادی است. منشا صدور این الگو بانک جهانی است (ابراهیم بای، ۱۳۸۸: ۱۸۵) نظریه‌های هایک و نوزیک در مورد عدالت در این الگو قابل بازخوانی است.

ب- الگوی توسعه انسانی: آزادی‌های اساسی فرد را توانمند می‌سازد تا گزینه‌های وصول خویش را افزایش دهد. در این الگو، ترتیبات اجتماعی و نهادها باید شرایط توانمندسازی و بروز قابلیت‌های انسانی را مهیا سازند. شاخص توسعه انسانی از طریق بهداشت، آموزش و درآمد سرانه ارزیابی می‌شود. الگوی توسعه انسانی ضمن اعتقاد به رشد اقتصادی و رفاه، تفاوت انسان‌ها را می‌بیند. به نظر صاحب‌نظران «فقرا و ثروتمندان در موارد بسیاری مانند بهداشت، دوستان و آموزش متفاوت هستند» (مولاینیتن و شفیر، ۱۴۰۲: ۷۴). در این الگو لمس عدالت توسط افراد و جامعه از طریق آزادی‌های اساسی و ترتیبات اجتماعی امکان‌پذیر است. نظریه‌های آمارتیا سن، بیشتر در این الگو قابل بازخوانی است.

پ- الگوی نیازهای اساسی: در این الگو، اعتقاد بر این است که اگر افرادی نتوانند با تلاش و شایستگی خود به حداقل‌های مورد نیاز دسترسی یابند، حکومت و تک‌تک افراد موظفند «نیازهای اساسی» آنان را تامین کنند. هدف در الگوی نیازهای اساسی؛ مسائلی مانند آب، غذا، سلامت، آموزش، رفاه اجتماعی و مشارکت توده‌ها در امور است. این دیدگاه بیشتر بر راهکارهای عامه‌گرایانه و رفاه اجتماعی تاکید می‌کند (ابراهیم بای، ۱۳۸۸: ۱۷۵). «در مبانی نظری این الگو، می‌توان به اندیشه عدالت جان رالز اشاره کرد» (ابراهیم بای، ۱۳۸۸: ۱۷۵). الگوی نیازهای اساسی، نوعی مصالحه سرمایه‌داری و سوسیالیسم است (ابراهیم بای، ۱۳۸۸: ۱۸۵). از طرفداران این الگو به فارابی، جان رالز و مارکس اشاره شده است (پيله فروش، ۱۳۹۷: ۲۹).

یافته‌ها

جایگاه عدالت در برنامه‌های توسعه

عدالت چه جایگاهی در برنامه‌های توسعه دارد؟ برای پاسخ به این پرسش موضوع عدالت در دو محور (شکلی و محتوایی) در برنامه‌های توسعه بررسی و تحلیل می‌شود.

الف- بررسی شکلی حضور عدالت در برنامه‌های توسعه: در این ارتباط کلمات عدالت، عادلانه و عدل در برنامه‌های توسعه جستجو و استخراج شد. در جدول شماره دو حضور این کلمات نشان داده شده است.

جدول ۲- جایگاه شکلی عدالت در برنامه‌های توسعه

تعداد کل	کلمه عادلانه و عدل		کلمه عدالت		برنامه‌ها
	مصادیق	تکرار	مصادیق	تکرار	
۱۰	توزیع مصرف جامعه، تبعیض در قیمت‌گذاری، تزکیه و توزیع درآمد و ثروت موجود بین اقشار مختلف، عدل	۴	عدالت توزیعی - عدالت استخدامی - عدالت اجتماعی - اجرای عدالت - قسط اسلامی و عدالت اجتماعی - امنیت قضایی و اجرای عدالت و حمایت از آزادی‌های مشروع فردی و اجتماعی	۶	برنامه اول
۵	بودجه عمرانی، قیمت	۲	تامین عدالت اجتماعی، تامین عدالت اجتماعی - تحقق عدالت اجتماعی	۳	برنامه دوم
۶	قیمت روز، قیمت، استفاده عادلانه اقشار مختلف جامعه از کالاها و خدمات	۳	توسعه عدالت اجتماعی - نیل به عدالت اجتماعی - گسترش عدالت اجتماعی	۳	برنامه سوم
۱۰	دسترسی مردم - دسترسی مردم به خدمات بهداشتی و درمانی، توزیع منابع و امکانات بهداشتی و درمانی، باز توزیع عادلانه درآمدها	۴	برقراری عدالت اجتماعی - عدالت اجتماعی - ارتقای عدالت توزیعی - ارتقای امنیت انسانی و عدالت اجتماعی - استقرار عدالت اجتماعی و توزیع عادلانه - برقراری عدالت و تامین اجتماعی و بازتوزیع درآمد	۶	برنامه چهارم

تعداد کل	کلمه عادلانه و عدل مصادیق	فرآیند	کلمه عدالت مصادیق	فرآیند	نام‌ها
۱۳	دسترسی به فرصت‌های عادلانه - توسعه و تخصیص منابع عمومی سلامت، ایجاد دسترسی مردم به خدمات بهداشتی درمانی - دستیابی به پوشش فراگیر خدمات سلامت - توزیع و رفع تبعیض و ارتقاء سطح مناطق کمتر توسعه یافته	۵	رشد و بالندگی انسان‌ها بر مدار حق و عدالت - تحقق شاخص‌های عدالت اجتماعی و اقتصادی - برقراری عدالت فرهنگی - تحقق عدالت آموزشی - تحقق شاخص عدالت در سلامت - گسترش عدالت اجتماعی و توانمندسازی اقشار - تحقق پیشرفت و عدالت - رعایت عدالت در توزیع منابع و فرصت‌ها - بسط گفتمان عدالت‌خواهی در روابط بین‌الملل - توسعه و تعمیق دیپلماسی عدالت‌خواهانه در جهان - دیوان عدالت اداری - توسعه دسترسی جامعه به عدالت قضائی -	۸	۱- نام‌ها
۱۴	نظام پرداخت، یارانه‌های اجتماعی، دسترسی به خدمات	۳	تکلیف دولت برای نیل به رشد و توسعه اقتصادی بر پایه عدالت - به‌منظور رقابت‌پذیر کردن عدالت بین منطقه‌ای و سرزمینی و تقویت خوداتکایی، افزایش انگیزه وصول درآمد استانی - بستر لازم برای شکوفایی و پیشرفت عدالت‌محور روستاها - تحقق عدالت قضائی - جهت برقراری عدالت در نظام پرداخت - ارتقای عدالت اجتماعی - ارتقای شاخص‌های عدالت اجتماعی و حمایت‌های اجتماعی از خانوارهای نیازمند - راستای تحقق عدالت اجتماعی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر - برقراری عدالت فرهنگی - اعمال رویکرد عدالت جنسیتی - تحقق عدالت قضائی -	۱۱	۲- نام‌ها ششم

ب- بررسی محتوایی حضور عدالت در برنامه‌های توسعه: برای شناسایی حضور محتوایی عدالت در برنامه‌های توسعه از کلمات و گزاره‌های کلیدی مرتبط با عدالت استفاده شده است. در واقع این کلمات و گزاره‌های کلیدی سنجه‌های اصلی الگوهای عدالت می‌باشند که بر اساس هدف این مقاله الگوهای عدالت را در برنامه‌های توسعه شناسایی می‌کند. کلمات و گزاره‌های کلیدی مرتبط با عدالت عبارتند از: رشد اقتصادی، رقابت، آزادسازی قیمت‌ها، کاهش تصدی دولت، حمایت از بخش خصوصی، رفع تبعیض‌ها، آزادی‌های اساسی، توانمندسازی، بهداشت، آموزش، درآمد سرانه (اشتغال)، محیط زیست، کاهش شکاف طبقاتی، کاهش یا حذف فقر، تامین اجتماعی، حمایت از محرومین، باز توزیع منابع، برابری‌ها و برابری فرصت‌ها.

تحلیل الگوهای عدالت در برنامه‌های توسعه

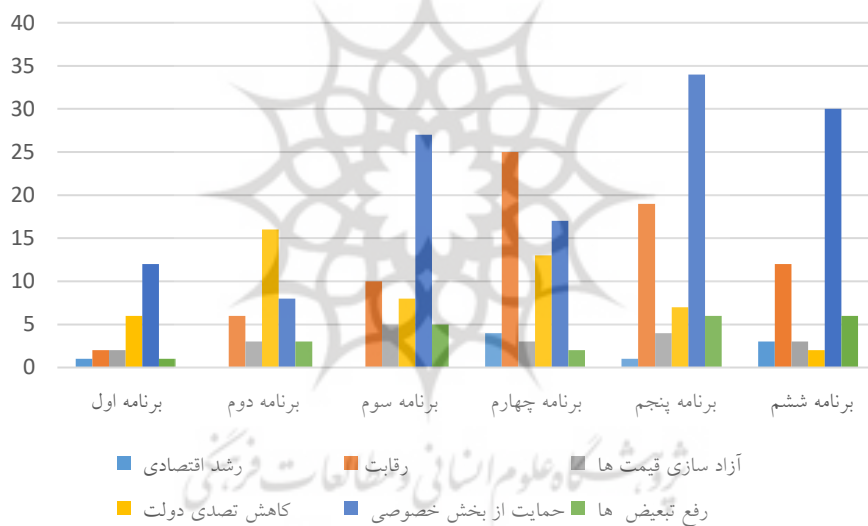
جدول ۳- الگوی‌های عدالت در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

الگوها	مولفه‌ها	برنامه اول	برنامه دوم	برنامه سوم	برنامه چهارم	برنامه پنجم	برنامه ششم
فراوانی مولفه‌ها							
بازار آزاد	رشد اقتصادی	۱	-	-	۴	۱	۳
	رقابت	۲	۶	۱۰	۲۵	۱۹	۱۲
	آزاد سازی قیمت‌ها	۳	۳	۵	۳	۴	۳
	کاهش تصدی دولت	۶	۱۶	۸	۱۳	۷	۲
	حمایت از بخش خصوصی	۱۲	۸	۲۷	۱۷	۲۴	۳۰
	رفع تبعیض‌ها	۱	۳	۵	۲	۶	۶
توسعه انسانی	آزادی‌های اساسی	۳	۱	-	۱۲	۱	-
	توانمند سازی	۱۱	۱۹	۳۱	۱۸	۷	۲۵
	بهداشت	۵	۷	۱۱	۱۴	۱۰	۲۳
	آموزش	۱۷	۲۵	۹	۲۱	۱۱	۲۰
	درآمد سرانه	۷	۱	۱	۳	۳	۵
	محیط زیست	۱	۶	۲	۱۱	۵	۵

ادامه جدول ۳-

برنامه						مولفه‌ها	الگوها
برنامه ششم	برنامه پنجم	برنامه چهارم	برنامه سوم	برنامه دوم	برنامه اول		
فراوانی مولفه‌ها							
۶	۱	۲	-	-	۱	کاهش شکاف طبقاتی	بازرسی انسانی
۱۰	۱	۴	۱	۱	۰	کاهش یا حذف فقر	
۳۳	۷	۶	۵	۳	۴	تامین اجتماعی	
۴۰	۵	۲	۶	۸	۶	حمایت از محرومین	
۵۴	۶	۸	۱۵	۸	۱۰	باز توزیع منابع	
۲۲	۱	۵	۲	۶	۵	برابری و برابری فرصت‌ها	

نمودار ۱- الگوی بازار آزاد در برنامه‌ها

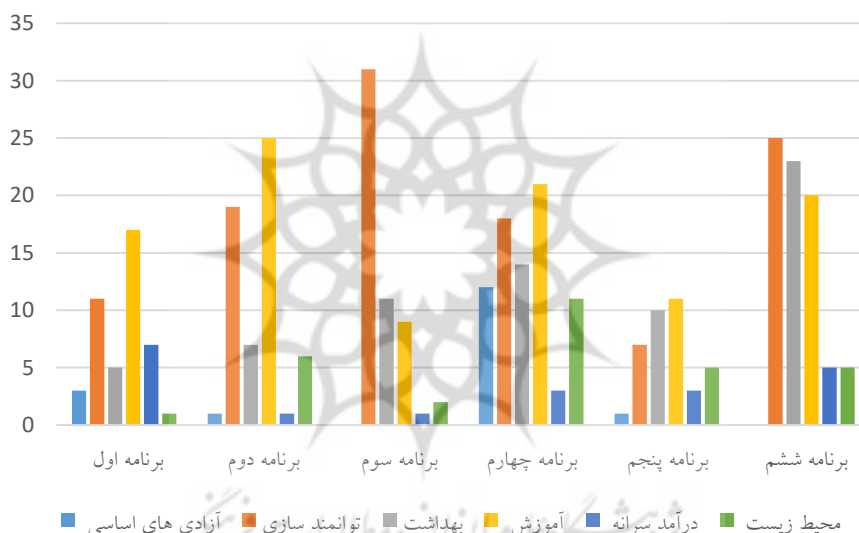

بررسی و تحلیل الگوی بازار آزاد در برنامه‌های توسعه

الگوی بازار آزاد در تمامی برنامه‌های توسعه حضور پر فراز و نشیب داشته است. رشد اقتصادی در این الگو نقش محوری دارد اما کمترین سهم را در این الگو در برنامه‌ها دارد. رشد اقتصادی در برنامه چهارم بیشترین افزایش و در برنامه سوم کمترین سهم را به خود اختصاص داده است. بیشترین افزایش متغیر رقابت، مربوط به برنامه چهارم و کمترین آن به برنامه اول است. بعد از رشد اقتصادی، آزادسازی قیمت‌ها کمترین سهم را به خود

اختصاص داده است. بیشترین رشد در برنامه سوم و کمترین آن در برنامه اول افتاده است. کاهش تصدی دولت در برنامه دوم و ششم به ترتیب بیشترین و کمترین افزایش را نشان می‌دهد. به رفع تبعیض‌ها در برنامه‌های پنجم و ششم بیشتر توجه شده است. در الگوی بازار آزاد متغیر حمایت از بخش خصوصی بیشترین سهم را به خود اختصاص داده است. بیشترین افزایش در برنامه پنجم و کمترین افزایش در برنامه دوم مشاهده می‌شود. این ادعا که در برنامه‌های اولیه، توسعه تفکر بازار آزاد بیشتر بوده، حداقل در تدوین برنامه‌ها مورد تردید قرار دارد.

نمودار ۲- الگوی توسعه انسانی در برنامه‌های توسعه

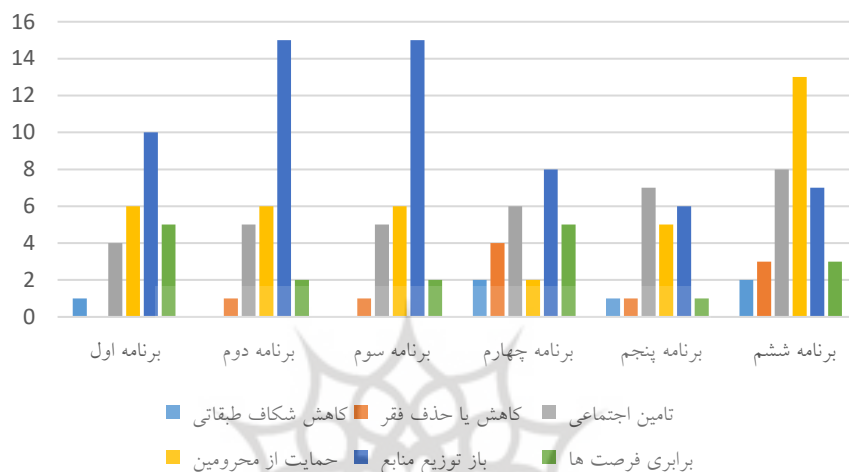

بررسی و تحلیل الگوی توسعه انسانی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

آزادی‌های اساسی که محور اصلی الگوی توسعه انسانی می‌باشد با کمترین حضور در برنامه‌ها مواجه است. بیشترین سهم این متغیر در برنامه اول است. بیشترین سهم توانمندسازی مربوط به برنامه سوم و کمترین آن به برنامه پنجم اختصاص دارد. بهداشت، بیشترین و کمترین افزایش را به ترتیب در برنامه ششم و اول دارد. آموزش، بیشترین افزایش در برنامه دوم و کمترین در برنامه سوم و به درآمد سرانه در برنامه اول بیشترین و

در برنامه دوم و سوم کمترین توجه شده است. به محیط زیست در برنامه چهارم بیشترین توجه شده است.

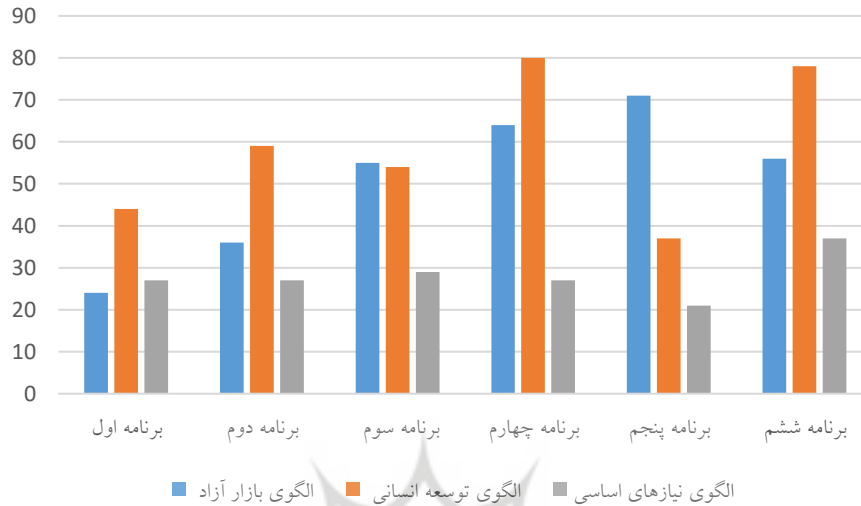
نمودار ۳- الگوی نیازهای اساسی در برنامه‌های توسعه

بررسی و تحلیل الگوی نیازهای اساسی در برنامه‌های پنج‌ساله توسعه

بازتوزیع منابع، متغیر کلیدی این الگو است و بیشترین جایگاه را در برنامه‌ها (غیر از برنامه ششم) دارد. در برنامه دوم و سوم، بیشترین افزایش و در برنامه پنجم کمترین رشد را نشان می‌دهد. کاهش شکاف طبقاتی برنامه چهارم و ششم بیشترین افزایش را دارد اما برنامه دوم و سوم به آن بی‌توجه بوده است. بیشترین توجه به تامین اجتماعی در برنامه ششم و کمترین آن در برنامه اول بوده است. حمایت از محرومین در برنامه ششم بیشترین رشد و در برنامه چهارم کمترین سهم را داشته است. برابری و برابری فرصت‌ها در برنامه اول و چهارم بیشترین سهم و در برنامه پنجم کمترین سهم را داشته است.

نمودار ۴- مقایسه الگوها در برنامه‌های توسعه

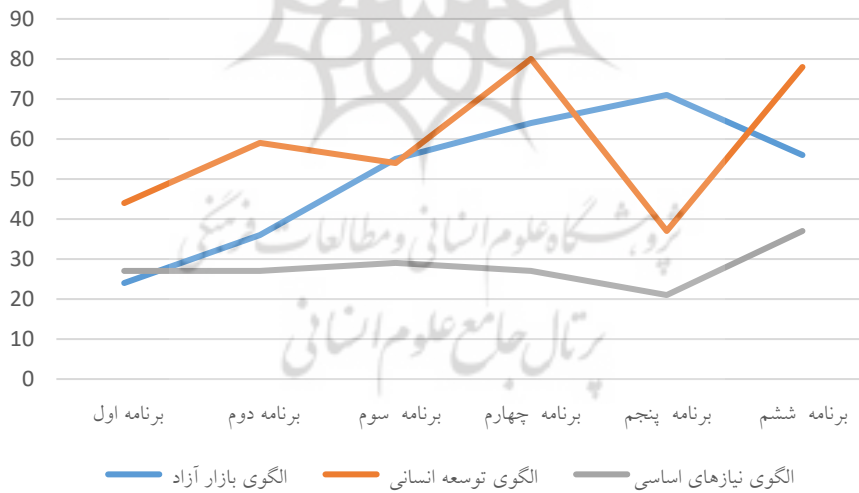
بررسی و تحلیل الگوهای عدالت در برنامه‌های توسعه

الگوی بازار آزاد، توسعه انسانی و نیازهای اساسی در همه برنامه‌ها حضور دارند. هر چند قرائن و شواهد نشان‌دهنده این است که این الگوها به صورت راهبردی و سازماندهی شده و بر اساس دکترین منسجم و یک نقشه راه بلندمدت در مسیر برنامه‌های شش‌گانه توسعه قرار نگرفته‌اند و اجزای درونی هر الگو و ارتباط الگوها با یکدیگر نیز منسجم نبوده و مطابق با فلسفه سیاسی حاکمیتی نیست. علی‌رغم واقعیت پیش‌گفته، نمی‌توان حضور این سه الگو را به هر کیفیت یا کمیت و نتیجه‌ای در برنامه‌ها نادیده گرفت و حتی آمار و اطلاعات و داده‌های کدگذاری شده، جداول و نمودارها، تاثیر برخی تفکرات حاکم در هر مقطع (تعدیل اقتصادی و سازندگی؛ اصلاحات؛ مهرورزی و عدالت؛ تدبیر سازندگی و الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت) بر تدوین برنامه‌ها را بسیار ناچیز نشان می‌دهد، البته دلایل بسیاری وجود دارد که از هدف این مقاله دور است و در پژوهش‌های متعدد علمی به این مسائل ورود شده است. در جدول شماره چهار، الگوی غالب در برنامه نشان داده می‌شود:

جدول ۴- الگوی غالب در هر برنامه توسعه

برنامه‌ها	دوره برنامه	رئیس دولت	دوره دولت	دکترین	الگوی غالب	کمترین سهم
برنامه اول	۱۳۶۸-۱۳۷۲	هاشمی رفسنجانی	۲۵ مرداد ۱۳۶۸ - ۱۲ مرداد ۱۳۷۶	سازندگی	توسعه انسانی	بازار آزاد
برنامه دوم	۱۳۷۴-۱۳۷۸	خاتمی	۱۲ مرداد ۱۳۷۶ تا ۱۲ مرداد ۱۳۸۰	توسعه سیاسی	توسعه انسانی	نیازهای اساسی
برنامه سوم	۱۳۷۹-۱۳۸۳	خاتمی	۱۲ مرداد ۱۳۸۰ تا ۱۲ مرداد ۱۳۸۴	توسعه سیاسی	بازار آزاد	توسعه انسانی
برنامه چهارم	۱۳۸۴-۱۳۸۸	احمدی نژاد	۱۲ مرداد ۱۳۸۴ تا ۱۲ مرداد ۱۳۹۲	عدالت و مهرورزی	توسعه انسانی	بازار آزاد
برنامه پنجم	۱۳۹۰-۱۳۹۴	روحانی	۱۲ مرداد ۱۳۹۲ تا ۱۲ مرداد ۱۳۹۶	تدبیر و امید	بازار آزاد	توسعه انسانی
برنامه ششم	۱۳۹۶-۱۴۰۰	روحانی	۱۲ مرداد ۱۳۹۶ تا ۱۲ مرداد ۱۴۰۰	تدبیر و امید	توسعه انسانی	بازار آزاد

نمودار ۵- الگوی غالب در برنامه‌های توسعه

نمودار ۵ نشان می‌دهد الگوی توسعه انسانی با بیشترین افزایش در برنامه چهارم الگوی غالب در برنامه‌های توسعه است و فقط در برنامه پنجم با کاهش قابل توجه مواجه شده (با بیشترین کاهش توانمندسازی) و به طور موقت جای خود را به الگوی بازار آزاد داده است.

بحث و نتیجه‌گیری

در برخی از پژوهش‌ها این نتیجه گرفته شده که برنامه‌های پنج‌ساله توسعه، فاقد الگو یا الگوهای مدون توسعه و عدالتند. دوگانگی دولت‌ها و مجالس قانون‌گذاری و دوگانگی نگرش بین نهادهای فرادولتی و دولت‌ها اینگونه داوری‌ها را برجسته‌تر کرده است. مطالعه برنامه‌های توسعه و تبعات اجرایی آن و سیر آزمایش و خطا در سیاست‌گذاری‌ها نشان‌دهنده این است که در سال‌های بعد از جنگ با تدوین برنامه‌های توسعه، از الگوهای متعارض و متضادی استفاده شده که نمود بارزی از سردرگمی سیاست‌مداران و نبود یک الگوی کلان است.

ردیابی فرایند تهیه و تصویب برنامه‌ها نیز نشان می‌دهد که هر یک از برنامه‌ها با توجه به مقتضیات زمان و مکان خاص خود تهیه و تصویب شده‌اند و نقشه راه منسجمی مطابق با فلسفه سیاسی حاکمیتی و دکتترین دولت‌ها و افق بلندمدت برای کل برنامه‌ها وجود نداشته است. همچنین بررسی برنامه‌ها نشان می‌دهد که فقط در دو برنامه به صراحت نام الگوها آمده است. برای اولین بار در قانون برنامه پنج‌ساله پنجم در فصل اول، فرهنگ اسلامی - ایرانی، الگوی توسعه اسلامی ایرانی به طور رسمی وارد قانون برنامه شد: «دولت موظف است با همکاری سایر قوا «الگوی توسعه اسلامی - ایرانی» که مستلزم رشد و بالندگی انسان‌ها بر مدار حق و عدالت و دستیابی به جامعه‌ای متکی بر ارزش‌های اسلامی و انقلابی و تحقق شاخص‌های عدالت اجتماعی و اقتصادی باشد را تا پایان سال سوم برنامه تدوین و برای تصویب به مجلس شورای اسلامی ارائه دهد. این الگو پس از تصویب در مجلس شورای اسلامی مبنای تهیه برنامه ششم و برنامه‌های بعدی قرار می‌گیرد. تبصره: دبیرخانه تهیه این الگو در قوه مجریه مستقر خواهد بود و روسای قوای سه‌گانه کشور موظفند با اتخاذ سازوکارهای لازم در هر قوه به فرآیند تهیه آن کمک کنند». همچنین برای اولین بار در ماده ۲۴ برنامه پنجم، شاخص توسعه انسانی مطرح می‌شود: «به منظور ارتقاء شاخص توسعه انسانی به سطح کشورهای با توسعه انسانی بالا و هماهنگی رشد

شاخص‌های آموزش، بهداشت و اشتغال در کشور، سند راهبردی «ارتقاء سطح شاخص توسعه انسانی» پس از تصویب هیأت وزیران اجرا می‌شود».

با این تفصیلات بر اساس نتایج این پژوهش، حداقل ردپای سه الگوی مفهوم‌بندی شده در برنامه‌های توسعه دیده می‌شود. این سه الگو عبارتند از: بازار آزاد، توسعه انسانی و نیازهای اساسی که بر اساس بررسی‌های به عمل آمده به ترتیب الگوهای توسعه انسانی، بازار آزاد و نیازهای اساسی در برنامه‌های توسعه حضور دارند. در توسعه انسانی به ترتیب توانمندسازی، آموزش، بهداشت محیط زیست، درآمد سرانه، آزادی‌های اساسی در ارتقای این الگو در برنامه‌ها سهم دارند. در الگوی بازار آزاد به ترتیب حمایت از بخش خصوصی، رقابت، کاهش تصدی دولت، رفع تبعیض‌ها، آزادسازی قیمت‌ها و رشد اقتصادی سهم دارند. در الگوی نیازهای اساسی نیز سهم اجزای آن به ترتیب بازتوزیع منابع، حمایت از محرومین، تامین اجتماعی، کاهش یا حذف فقر، برابری و کاهش شکاف طبقاتی مشاهده می‌شود. در مجموع به ترتیب سهم هر یک از این اجزا در داخل این الگوها و جایگاه الگوها در برنامه‌ها و نحوه ترکیب و تعاملات این اجزا نشان‌دهنده نابسامانی در مرحله تدوین سیاست‌گذاری‌ها می‌باشد. قابل ذکر است الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت به عنوان یکی از الگوهای مفهوم‌بندی شده بومی در ارتباط با توسعه و عدالت با بیش از یک دهه کار علمی هنوز تعیین تکلیف نهایی نشده است. هر چند رد پای این الگو در لایحه برنامه هفتم قابل مشاهده است. علی‌رغم حضور غیرمنسجم سه الگوی بازار آزاد، توسعه انسانی و نیازهای اساسی، کلیت برنامه‌های توسعه بر اساس یک الگو خاص و مشخص از توسعه و عدالت طراحی، تدوین و اجرایی نشده‌اند و با اولویت حفظ هویت سیاسی و ایدئولوژیکی نظام، بنابر مقتضیات زمانی از الگوهای رایج در دنیا به ویژه الگوهای لیبرال و نئولیبرالیستی استفاده شده است و با گذشت زمان و با نزدیک شدن به برنامه ششم، تلاش شده است الگوهای بومی مفهوم‌بندی و نهادینه شود که نمونه بارز آن الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Heshmatollah

<http://orcid.org/0009-0009-5477-6799>

Falahatpisheh

Mohammad Rabizadeh

<http://orcid.org/0009-0008-1736-5504>

منابع

- ابراهیم بای سلامی، غلام حیدر، (۱۳۸۸)، «بررسی الگوهای نظری سیاست‌ها و برنامه‌های توسعه ایرانی در آستانه تدوین برنامه پنجم توسعه»، *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، خرداد و تیر، دوره بیست و سوم، شماره ۲۹، (پیاپی ۲۶۲).
- احمدی امویی، بهمن، (۱۳۸۵)، *اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی*، چاپ سوم، تهران: گام نو.
- بستان، حسین و همکاران، (۱۴۰۰)، «بررسی عدالت در پیش‌نویس سند الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، با تاکید بر عدالت اجتماعی»، *دو فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی حوزه*، شهریور، دوره ۵، شماره ۹. <https://doi.org/10.22081/SCS.2021.72509>.
- پیله فروش، میثم، (۱۳۹۷)، *نظریه‌های عدالت اقتصادی*، چاپ اول، مشهد: حوزه علمیه خراسان.
- توتونچیان، ایرج و عیوضلو، حسین، (۱۳۷۹)، «کاربرد نظریه عدالت اقتصادی در نظام اسلامی توزیع ثروت و درآمد»، *مجله تحقیقات اقتصادی*، مهرماه، دوره ۳۵، شماره ۵۷.
- خاندوزی، سید احسان، (۱۳۹۰)، «بازخوانی و نقد نظریه‌های عدالت اقتصادی در قرن بیستم»، *فصلنامه مجلس و راهبرد، زمستان، سال هیجدهم*، شماره ۶۸.
- رجایی، سید محمد کاظم و معلمی، سید مهدی، (۱۳۹۰)، *درآمدی بر مفهوم عدالت اقتصادی*، چاپ اول، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- رضایی، محمد حسین، (۱۳۹۱)، «مطالعه عدالت اجتماعی در برنامه‌های توسعه از نگاهی نو»، *دوفصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی*، پاییز و زمستان، سال ۲۰، شماره ۲.
- زاهدی، محمد جواد و نوایی لوانانی، محمود، (۱۳۹۵)، «ارزیابی برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران از منظر بازنمایی و کاربست نظریه‌های رفاه و عدالت اجتماعی (با تاکید بر برنامه پنجم توسعه)»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، دوره ۵، شماره ۱. <https://doi.org/10.22059/JISR.2016.58376>.
- سن آمارتیا، کومار، (۱۳۹۱)، *توسعه به مثابه آزادی*، ترجمه محمد سعید نوری نائینی، تهران: نشر نی.

- سندل، مایکل، (۱۳۹۸)، اخلاق در سیاست، ترجمه افشین خاکباز، چاپ دوم، تهران: فرهنگ نشر نو.
- سندل، مایکل، (۱۴۰۰)، عدالت چه باید کرد؟، ترجمه افشین خاکباز، چاپ ششم، تهران: فرهنگ نشر نو. ۱۴۰۱
- عبدلی، ناهید، (۱۴۰۱)، «طراحی الگوی توسعه اقتصادی - اجتماعی ایران با رهیافت فراترکیب»، حکمرانی و توسعه، انجمن علمی مدیریت دولتی ایران و دانشگاه سیستان و بلوچستان، تیرماه، دوره ۲، شماره ۲، ۱۰۷۶. <https://doi.org/10.22111/JIPAA.2023.360595>.
- فوزی، یحیی و فیروزی، آیت الله، (۱۳۹۹)، «چالش‌ها و راهبردهای تحقق عدالت اجتماعی بر اساس روش تحلیل لایه‌های علت‌ها»، جستارهای سیاسی معاصر، شهریور، دوره ۱۱، شماره ۲. <https://doi.org/10.30465/CPS.2020.32295.2551>
- کرپندورف، کلوس، (۱۳۹۸)، تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، چاپ دوازدهم، تهران: نشر نی.
- مجیدی، حسن و فرهادی، روح الله، (۱۳۹۵)، «تبیین نسبت اخلاق و سیاست در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی»، فصلنامه علمی و پژوهشی رهیافت انقلاب اسلامی، آذر ماه، دوره ۱۰، شماره ۳۶.
- مولاینیتن، سندهیل و شفیر، الدار، (۱۴۰۲)، فقر احمق می‌کند، ترجمه سید امیرحسین میر ابوطالبی، تهران: ترجمان علوم انسانی.
- موحد، محمد علی، (۱۴۰۰)، در هوای حق و عدالت از حقوق طبیعی تا حقوق بشر، چاپ ششم، تهران: نشر کارنامه.
- موسوی، سیدرضا، (۱۳۹۳)، «حسادت و سیاست؛ نوزیک در برابر رالز»، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، فروردین، دوره ۳، شماره ۸.
- نعمتی، محمد و همکاران، (۱۳۹۲)، مجموعه مقالات عدالت اقتصادی، چاپ اول، تهران: دانشگاه امام صادق (ع) و مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- نوسبام کریون، مارتا و سن، آمارتیا مارتا، (۱۴۰۱)، کیفیت زندگی، ترجمه حسن فشارکی، چاپ چهارم، شیراز.
- نیلی، مسعود و همکاران، (۱۳۹۴)، اقتصاد و عدالت اجتماعی، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
- واعظی، احمد، (۱۳۸۸)، نقد و بررسی نظریه‌های عدالت، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

- هزاوه‌ای، سید مرتضی، (۱۳۸۵)، «تاثیرپذیری سیاست‌های توسعه در ایران از الگوهای مسلط غربی»، *دانش سیاسی*، پاییز و زمستان، دوره ۲، شماره ۴.
- هوشمند، حسین، (۱۴۰۰)، «اخلاق و عدالت اجتماعی، گفتگو با حسین هوشمند»، *پرسش دوره جدید*، خرداد، شماره ۶.
- هوشمند، حسین، (۱۳۹۹)، «حقوق بشر، دین و نظام سلسله‌مراتبی مقبول: تحلیلی بر نظریه جان رالز»، *دوفصلنامه حقوق بشر*، بهار و تابستان، دوره ۱۵، شماره ۱، شماره پیاپی ۲۹.
<https://doi.org/10.22096/hr.2020.102323.1089>
- یوسفی نژاد، علی و عزتی، مرتضی، (۱۳۹۵)، «تحلیل محتوای برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران (برنامه سوم و چهارم) بر مبنای نظریه توسعه‌ای استخراج شده از دیدگاه امام خمینی»، *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، زمستان، دوره ۵، شماره ۱۷.

References

- Barry, Brian, (1989), *Theories of Justice*, University of California Press, California: Berkeley and Los Angeles.
- Daniel M. Hausman & Michael S. McPherson, (1993), "Takillg Ethics Seriolly: Economics and Contemporary Moral Philosophy", *Journal of Economic Literature*, Published by: American Economic Association, Vol. 31, No. 2 (Jun., 1993), pp. 671-731.
- Hayek, Friedrich August Von, (1976), *Law, Legislation and Liberty*, Chicago: University of Chicago Press.
- Kolm, Serg-Christophe, (2002), *Modern Theories of Justice*, Publisher: Cambridge: Mit Pr; Reprint.
- Konow, James, (2003), "Which Is the Fairest One of All? A Positive Analysis of Justice Theories", *Journal of Economic Literature*, 41 (4): 1188-1239, <https://doi.org/10.1257/002205103771800013>.
- McPherson, C.B. (1987), *The Rise and Fall of Economic Justice*, in C.B. McPherson (ed), *The Rise and Fall of ECONOMIC Justice and Other Essays*, Oxford: Oxford University Press, 1-20.

- Nozick, R, (1974), *Anarchy, State and Utopia*, New York: Basic Books.
- Nussbaum, Martha, (1994), *The Theory of Desire*, USA: Princeton University Press.
- Plato, (1992), *Republic*, Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc, First Edition.
- Rawls, John, (2000), *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Third Printing.
- Rostow, W. W, (1960), *The Stages of Economic Growth: A Non-communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge, New York Port Chester Melbourne Sydney.
- Sandel J. Michael, (1998), *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge, UK: Cambridge Press.
- Sandel, J. Michael, (2006), *Public Philosophy: Essay on Morality in Politics*, USA: Harvard University Press.
- Sen, A.K, (1990), *Justice: Means Versus Freedoms*, Philosophy & Public Affairs, Vol. 19, No. 2, pp. 111-121, Published by Wile: Hoboken, New Jersey, United States.
- Sen, Amartya, Anand, Sudhir, (1994), *Humman Development Index, Methodology and Measurement*, Occational Paper, Vol. 12, pp. 1-19, United Nations, New York.
- Sen, A. K, (1999), *Development and Freedom*, Oxford: Oxford University Press.
- Sen, Amarya, (2000), *Social justice and the Distribution of Income, Handbook of Income Distribution*, Vol. 1, Ch. 1.
- Sen, Amartya, (2009), *A Theory of Justice*, Harvard University Press and Allen Lane.

- Walzer, Michael, (1983), *Complex Equality*, In Michael Walzer (ed.) *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*, Chapter I, New York: Basic Books, 3-30, 4-323.

In Persian

- Abdoli, Nahid, (2022), "Designing Iran's Social-economic Development Model with a Hybrid Approach", *Governance and Development, Scientific Association of Public Administration of Iran and University of Sistan and Baluchistan*, July, Vol. 2, No. 2, <https://doi.org/10.22111/JIPAA.2023.360595>. 1076.
- Ahmadi Umayi, Baman, (2006), *Political Economy of the Islamic Republic*, Tehran: Gam Nu, Third Edition.
- Bostan, Hossein, et al., (2021), "Review of Justice in the Draft Document of the Iranian Islamic Model of Progress, with an Emphasis on Social Justice", *Two Quarterly Journals of Cultural and Social Studies of the Hohza*, Year 5, No. 9, <https://doi.org/10.22081/SCS.2021.72509>.
- Ebrahim Bai Salami, Gholam Haider, (2008), "Reviewing the Theoretical Models of Iranian Development Policies and Plans on the Eve of the Fifth Development Plan", *Political Economic Information*, No. 262.
- Fawzi, Yahya & Firozi, Ayatollah, (2019), "Challenges and Strategies to Realize Social Justice Based on the Method of Analyzing the Layers of Causes", *Contemporary Political Essays*, Vol. 11, No. 2. <https://doi.org/10.30465/CPS.2020.32295.2551>.
- Hezavei, Seyed Morteza, (2016), "The Effectiveness of Development Policies in Iran from the Dominant Western Models", *Journal of Political Science*, Vol. 2, No. 4.
- Houshmand, Hossein, (2021), "Morality and Social Justice", *Conversation with Hossein Houshmand, Question of the New Era*, No. 6.
- Houshmand, Hossein, (2020), "Human Rights, Religion and Acceptable Hierarchical System: An Analysis of John Rawls's Theory", *Human*

Rights Quarterly, 15th year, No. 1, Serial Number 29, 58-78,
<https://doi.org/10.22096/hr.2020.102323.1089>.

- Khandozi, Seyed Ehsan, (2013), “Rereading and Criticizing the Theories of Economic Justice in the 20th Century”, *Majles and Strategy Quarterly*, 18th year, No. 68, 110-145.
- Krippendorff, Kloss, (2018), *Content Analysis, Methodological Basics*, Translated by Hoshang Naibi, 12th Edition, Tehran: Nei Publishing.
- Majidi, Hassan & Farhadi, Ruhollah, (2015), “Explaining the Relationship between Ethics and Politics in the Development Programs of the Islamic Republic”, *Rehiyafat Scientific and Research Quarterly*, Year. 10, No. 36.
- Molainitan, Sandhil & Shafir, Eldar, (2023), *Poverty Makes Fools*, Translated by Seyed Amir Hossein Mir Abutalebi, Tehran: Humanities Translator.
- Mohed, Mohammad Ali, (2021), *In the Mood of Truth and Justice from Natural Rights to Human Rights*, Tehran: Karnameh Publishing House, 6th Edition.
- Mousavi, Seyed Reza, (2013), “Jealousy and Politics; Nozick Vs. Rawls”, *Strategic Policy Research Quarterly*, No. 8, (Consecutive No. 38), 119-139.
- Nemati, Mohammad et al., (2013), *Economic Justice Articles Collection*, Imam Sadiq University and Islamic Council Research Center.
- Nili, Masoud et al., (2014), *Economy and Social Justice*, Tehran, Ni Publishing House, 4th Edition.
- Nussbaum, Creon, Martha & Sen, Amartya Marta, (2022), *Quality of Life*, Translator Hasan Shaharaki, Publisher: Shirazeh.
- Pilehorosh, Maitham, (2017), *Theories of Economic Justice*, Mashhad: Publishing House, Almiehe School of Khorasan.